

СТАНОВЛЕННЯ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, НА РІЗНИХ ЕТАПАХ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Т. Я. ХАРУК

Важливим чинником прогресивного розвитку суспільства є гуманне, милосердне та дбайливе ставлення до сиріт. Сирітство, на думку А. Капської, – це соціальне явище, виникнення якого зумовлено наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, які залишилися без піклування батьків у результаті позбавлення останніх батьківських прав, або визнання у встановленому порядку недієздатними, безвісти відсутніми [1, с. 33].

Утримання дітей-сиріт в інституційних закладах опіки має глибоке історичне коріння. Тому, дослідивши історію становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ми з'ясуємо, як піклувалися про таких дітей на різних етапах розвитку суспільства.

Проблему дитячої безпритульності та її подолання висвітлювали В. Виноградова-Бондаренко, І. Діптан, А. Зінченко, С. Кульчицький, Є. Шаталіна, теоретико-методичні основи діяльності інтернатних закладів відображено у працях Б. Кобзаря, Н. Яремченко, історію становлення, розвитку та трансформації установ інтернатного типу досліджували В. Слюсаренко, В. Покась, С. Заєць, опіку над дітьми в добу трансформації соціального устрою аналізували С. Бадора, Т. Завгородня, Б. Ступарик.

Метою цієї статті є аналіз становлення системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на різних етапах розвитку суспільства.

У період докласового суспільства, як стверджують вчені, сирітства не було: дитина вважалася сином чи дочкою всього роду. Соціальне сирітство з'являється тоді, коли дітей почали виховувати батьки. Як свідчить історія, аж до Середньовіччя ставлення до дітей не було гуманним, а з точки зору сьогодення – жорстоким. Багато дослідників історії України та сімейного права, зокрема Н. Дівіцина, дійшли висновку, що влада батьків над дітьми була визнана в нас ще з часів язичництва. Батьки вважалися повноправними власниками своїх дітей. Не дивно, що існували випадки, коли батьки залишали і, навіть, вбивали небажаних дітей. Для того, щоб вирішити цю проблему, спільнота поступово почала формувала інститути підтримки сиріт у межах свого роду, общинного простору [2, с. 86].

Перші заклади для сиріт з'явилися у Константинополі у 335 році. У Середньовічній Італії притулки для знайд були збудовані священнослужителями як спосіб боротьби із дітовбивством [3, с. 11]. У Стародавньому Римі існувала державна допомога дітям незаможних батьків та сиротам – аліменція, відкривалися будинки для їх виховання. Головна книга ісламу – Коран вимагає від мусульман проявляти милосердя, в тому числі й до сиріт [4, с. 292].

Милосердя до дітей та турбота про них стали поширюватися зі зміцненням християнського світогляду. Основою для такого ставлення стала одна з головних заповідей християнства – любов до ближнього. У слов'янських державах на таких дітей дивилися, як на «божих людей». Наприклад, слова «святий» і «юродивий» на Русі були синонімами.

Громадське піклування про таких дітей виникло на ранніх етапах розвитку Київської держави. На початку XII ст. в «Поученні князя Володимира Мономаха своїм дітям» ми знаходимо такі рядки: «Всього паче убогих не забувайте, але ємко могуче по силі корміте й подавайте сироті й вдовиці оправдайте самі, а не давайте сильним загубити людину». У 1586 році у статуті Львівської братської школи було зафіксовано, що «вчитель повинен і вчити, і любити дітей усіх однаково, як синів багатих, так і сиріт, убогих, і тих, які вулицями ходять, прохаючи на прожиток. Учити їх, хто скільки по силам учиться може...» [5, с. 4].

Згодом подібні установи набули поширення в інших країнах Європи, здебільшого у Франції, і саме французьку модель запозичила Росія.

Україна має досить суттєву особливість. У різні часи українські землі входили до складу багатьох держав: Польщі, Литви, Австро-Угорщини, Молдови, Туреччини, Росії – кожна мала свою

культуру, систему законодавства, особливості яких відбивалися на побудові української законодавчої системи, а також впливали на її суспільний розвиток.

До початку XVIII ст. піклування про покинутих незаконнонароджених дітей та дітей-сиріт не було предметом уваги уряду, хоча сирітські будинки існували давно. У XVIII ст. вони перебували у віданні патріаршого наказу. Перша спроба створити «сиротинці» – установи для сиріт та незаконнонароджених – була зроблена новгородським митрополитом Іовом. У 1706 році ним, на власні кошти, у Холмово-Успенському монастирі (біля Новгороду) був відкритий такий заклад. На утримання його Петро I визначив доходи з деяких монастирських вотчин, а у 1715 році ним був виданий наказ про створення у Москві та в інших містах при церквах закладів, до яких би приносили незаконнонароджених дітей. Після смерті Петра I ці притулки почали закриватися [6, с. 109].

Більш успішна робота в галузі піклування, виховання та навчання дітей проводилася у період царювання Катерини II. Так, у 1763 році нею був створений перший у Москві виховний будинок для незаконнонароджених дітей та дітей-сиріт. Він був заснований як державний заклад, але будуватися повинен був за громадські кошти. Пізніше подібні будинки відкрилися у Петербурзі, Новгороді, Воронежі, Оренбурзі та інших містах. У вихованців цих закладів формували просвітницьку мораль, робітничу етику, громадянські погляди й повагу до конституційних осіб – із «небажаних дітей» планували виростити освічених громадян, яких на той час бракувало в імперії.

Однак, наміри дати дітям освіту не здійснились – умови перебування були жахливими. Так, у 1764 році у Московському притулку з 523 дітей померли 424, а в 1767 році із 1 089 зарахованих на виховання 1 074 теж так і не стали освіченими міщанами. Основною причиною дитячої смертності вважали відсутність годувальниць. Тому було вирішено віддавати дітей у навколишні села. Жінки-годувальниці отримували платню у розмірі 2 карбованців на місяць та доплату в такому ж розмірі, якщо через дев'ять місяців (згодом – у віці 5 років) дитина поверталася назад живою.

Катерина II, яка заклала підвалини розгорнутої мережі виховних будинків в Росії, вперше законодавче закріпила принцип передачі дітей-сиріт до сімей.

Різновидами сімейного влаштування дітей-сиріт були: усиновлення, опіка та піклування. Ці способи влаштування дітей існували ще з часів Київської Русі й одержали своє закріплення, зокрема опіка, вже у Руській Правді (хоча законодавче принцип пріоритетності влаштування дітей у сім'ю було закріплено лише в часи царювання Катерини II). Ця система так само розвивалася і в Україні.

У наступні роки кількість сиріт стрімко зростає, здебільшого через велику кількість дітей, народжених поза шлюбом (як правило, це були молоді селянки, які приїздили до міст і працювали служницями). Бідність матерів, які не могли залишити роботу, спонукала їх відмовлятися від власних дітей.

До 1917 року форми громадського та сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розвивалися паралельно і не конкурували між собою. Якщо була можливість, влаштовували дитину до відповідного закладу, а якщо не було можливості це зробити – то майже завжди знаходилися добрі люди, які брали сироту до своєї сім'ї для догляду, опіки чи усиновлення.

Але з другої половини XIX століття справа опіки поступово перейшла до компетенції держави. У 1900 році в Україні існувало 63 притулки, де виховувалися 2 117 дітей.

Упродовж 1917–1920 років, на тлі глибоких соціальних зрушень, в Україні відбуваються докорінні зміни в системі опіки та соціального виховання дітей-сиріт.

В Україні перший Кодекс законів про сім'ю, шлюб, опіку та акти громадянського стану прийнято у липні 1919 року. Він містив дві статті про усиновлення, які наголошували, що усиновлені прийомні діти та приймаки щодо усиновителя та усиновителі щодо усиновлених, прийомних дітей та приймаків, якщо усиновлення мало місце до видання цього Кодексу, прирівнюються до родичів за походженням, а усиновлення, яке мало місце після набрання ним чинності, не передбачає жодних цивільних обов'язків і прав для усиновителів та усиновлених. Але внаслідок того, що в Україні почалися воєнні дії, цей перший Кодекс фактично не набрав чинності, тому інститут усиновлення продовжував існувати як один із різновидів сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування [6, с. 110].

У 1920 році була прийнята «Декларація про соціальне виховання». В ній підкреслювалося, що держава повинна дбати про охорону дитинства, надавати притулок, виховання та навчання безпритульним дітям та дітям-сиротам. Зазначалося, що формування нової людини можливе,

насамперед, у закладах нового типу – дитячих будинках. Справою охорони дитинства на той час займався відділ охорони дитинства Наркомосу.

В. Виноградова-Бондаренко відзначає, що на початку ХХ століття практична діяльність виховних закладів була спрямована лише на задоволення матеріальних потреб дітей [7, с. 68]. У всіх великих промислових центрах були створені відкриті дитячі будинки. Діти до 18 років мали можливість прийти туди в будь-який час. Відкритий дитячий будинок виконував функцію перехідного етапу між вулицею та домівкою.

Діти-сироти утримувалися також у дитячих містечках – виховних установах, де дитина перебувала постійно (від 4 до 16 років), навчалася та виховувалася.

Для безпритульних підлітків існували такі виховні заклади: будинки, які мали виробництво; будинки, де підлітки тільки жили, а працювали в інших місцях (гуртожитки); сільськогосподарські колони.

Упродовж 1920–1930 років український уряд та суспільство здійснювали численні заходи щодо боротьби з дитячою безпритульністю. Відкривалися й поширювалися нові форми установ для безпритульних дітей та дітей-сиріт. Але відсутність кваліфікованих вихователів та методичних посібників гальмувала процес виховної роботи у дитячих закладах державної опіки.

Ще одним способом влаштування покинутих дітей у сім'ю, який на деякий час замінив усиновлення, стало приймацтво, яке передбачалося Земельним кодексом 1922 р. Правову природу цього інституту визначила З. Чирикова – як «двосторонній договір, укладений особою, яка пропонує свою трудову допомогу в роботі селянського двору, та двором, який приймає цю особу на рівних із усіма іншими членами цього двору, умовах» [6, с. 110].

Приймацтво деякий час слугувало ефективним способом передачі майна від одного покоління до іншого, тим більше, що спадкування його було заборонено.

У 1924 році, після створення СРСР, розпочалися великі кодифікаційні роботи стосовно нового сімейного законодавства. З'являється тенденція до передачі бездоглядних дітей на виховання до сімей трудящих та селян. У 1926 році приймаються новий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану РРФСР та УРСР, якими було відновлено інститут усиновлення.

В Україні виник й інститут патронату, який згідно з Кодексом законів про народну освіту 1922 року встановлювався як засіб боротьби з бездоглядністю і правопорушеннями та застосовувався до двох категорій неповнолітніх: до дітей, яких відпускали з будинків перевиховання, та до неповнолітніх, які потребували влаштування до дитячих закладів з інтернатом, у разі відсутності місць у них. Найбільш поширеним, патронат став у повоєнні роки, коли з'явилася нова хвиля бездоглядних дітей та дітей-сиріт, які потребували піклування, а держава не спроможна була охопити їх дитячими закладами. Але з часом інститут патронату починає зникати. Після прийняття Основ законодавства СРСР та союзних республік про шлюб та сім'ю у 1968 році він залишається тільки у сімейних кодексах Узбецької та Литовської РСР.

У повоєнні роки разом із дітьми-сиротами, яких осиротила війна, з'являються і так звані соціальні сироти, тобто діти-сироти при живих батьках. Причинами цього було, по-перше, збільшення випадків позбавлення батьків батьківських прав, а, по-друге, цьому певною мірою сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. Він, зокрема, скасував право одинокої матері звертатися до суду з позовом про встановлення батьківства та про стягнення аліментів на утримання позашлюбної дитини та передбачав, що при реєстрації народження позашлюбної дитини в ЗАГСі вона записується за прізвиськом матері, а по батькові – за її вказівкою.

У 1956 році були відкриті школи-інтернати – навчально-виховні заклади нового типу. Їх контингент охоплював дітей-сиріт, дітей матерів-одиначок та інших соціально незахищених верств населення [7, с. 69].

Як зазначає К. Чертова, найважливішим напрямом соціально-педагогічної діяльності шкіл-інтернатів у той період було формування у вихованців колективізму й навичок соціальної поведінки. Для розв'язання цього завдання використовувались ідеї А. Макаренка, що сприяло організації й згуртуванню педагогічних та учнівських колективів, виробленню норм і правил життя, формуванню традицій [8, с. 84].

Зростання у країні кількості соціальних сиріт спонукало уряд СРСР поліпшувати умови виховання та навчання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, шляхом передачі їх на виховання до сімей. У зв'язку з цим, у 1988 році з'явилася нова форма влаштування цих дітей – дитячі будинки сімейного типу. Дитячий будинок сімейного типу став новою, експериментальною

формою виховання та соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, і являв собою: дитячі містечка чисельністю 150–200 дітей, що склалися з окремих багатокімнатних будинків, у яких проживали сім'ї, які взяли на виховання не менше десяти дітей-сиріт та дітей, котрі залишилися без піклування батьків; окремі сім'ї, що взяли на виховання не менше п'яти дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування та проживають у багатокімнатних окремих квартирах або спеціальних жилих будинках [6, с. 111].

Сьогодні в Україні існує досить розгалужена система влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, що передбачає як влаштування дітей до сім'ї, так і до державних навчально-виховних закладів.

Соціально-економічна криза 90-х років була причиною зростання кількості дітей – соціальних сиріт, а також появи великої кількості безпритульних дітей. З кінця ХХ ст. в Україні діє державна система утримання, виховання і навчання дітей-сиріт [9, с. 69].

На сучасному етапі гостро постала проблема реформування усталеної в Україні системи державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, що позбавлені батьківського піклування.

Про необхідність змін свідчать проблеми, що виникають у вихованців інтернатів при влаштуванні у дорослому житті, які пов'язані з одночасною дією двох чинників: особливостями процесу соціалізації особистості вихованців школи-інтернату в умовах «закритої» освітньо-виховної системи та специфікою розвитку дитини поза родиною.

Здійснивши аналіз становлення системи закладів для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування виявлено, що існуюча система державної опіки в Україні створювалася в часи існування Радянського Союзу. В її основу були покладені ідеї колективного виховання дітей. Україна успадкувала систему великих інтернатних закладів, де діти не повною мірою можуть реалізувати свій потенціал. Такі установи не в змозі забезпечити індивідуальний підхід до кожної дитини й часто ізолюють дітей від місцевої громади. Якщо дитина потрапляє до закладу інтернатного типу в ранньому віці, вона, як правило, проходить усі форми інституалізації залежно від віку й залишається в інтернаті до повноліття.

Перспективами подальших розвідок у даному напрямку ми вважаємо теоретичне дослідження форм і методів роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які позбавлені батьківського піклування, що матиме вплив на формування інноваційних методів соціально-педагогічної роботи з цією категорією дітей.

Список використаної літератури:

1. Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування, як феномен соціального сирітства / В. Дейна // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2006. – № 1. – С. 33–37.
2. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні / С. Кіреєва // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2007. – № 4. – С. 86–91.
3. Качан Л. Від притулків для знайд – до прийомної сім'ї / Л. Качан // Соціальний захист. – 2008. – № 2. – С. 11.
4. Курінна Т. Історико-культурні передумови становлення ідеї милосердя й благодійності / Т. Курінна // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2007. – № 2. – С. 283–296.
5. Тесленко В. Система соціальної адаптації та реабілітації дітей сиріт і дітей з обмеженими можливостями / В. Тесленко // Освіта України. – 2007. – № 1 – 2. – С. 4–5.
6. Стасюк Г. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному розвитку / Г. Стасюк // Право України. – 2005. – № 2. – С. 108–111.
7. Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. Чумак // Рідна школа. – 2008. – № 6. – С. 69–70.
8. Чертова К. Основні напрямки соціально-педагогічної діяльності інтернатних закладів освіти України / К. Чертова // Соціальна педагогіка : теорія і практика. – 2006. – № 1. – С. 82–87.
9. Черняк Ю. Правила міжнародного співробітництва у сфері захисту дітей (на матеріалах Гаазької конвенції 1996 р.) / Ю. Черняк // Право України. – 2008. – № 5. – С. 92–98.

Рецензент – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник С. М. Будник.